

РЕЦЕНЗИЯ
ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД
НА
ХРИСУЛА-МАРИЯ АТАНАСИОС ГРАММЕНУ
НА ТЕМА

*„Бежанци и бежански вълни в образователната система на Република Гърция:
исторически етапи, същност и характеристика“*

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по професионално
направление 3.1. Социология антропология и науки за културата
(Социология), област на висше образование 3. Социални, стопански и правни
науки

Научен ръководител:
Проф. дсн. Валентина Миленкова

Изготвил: проф. дсн Албена Накова-Манолова
член на научно жури съгласно заповед № 820/19.03.2026 г.

Актуалност на дисертационния труд

Бежанците са тема, която присъства постоянно в последните години както в политическия дневен ред, така и в научния дебат, а политическите събития от последните месеци и години показват, че значимостта на проблема бежанци не само няма да отслабва, но още повече ще засилва. За страна като Гърция това е проблем от първостепенна важност, доколкото тя се намира на пътя на средиземноморския бежански маршрут. Всичко това определя актуалността и практическата значимост на предложението за защита дисертационен труд с автор Хрисула-Мария Граммену. За практическата релевантност на дисертационния труд още повече допринася фактът, че темата за бежанците и бежанските вълни в Гърция се интерпретира през призмата на образователната система и училището като една от основните системи на обществото, където се осъществява интеграцията на хора с различен етнически произход и културни специфики и се формира социална идентичност. Обвързването на темата за бежанците с темата за образователната интеграция е изключително

продуктивно както в теоретичен, така и в практико-приложен аспект, още повече, че както подчертава и самата авторка в исторически план Гърция е преживяла няколко бежански вълни, които са предефинирали демографския и културен състав на населението ѝ и същевременно са извели като основна трудност в процеса на демографските промени постигането на социална интеграция и осигуряването на равни образователни възможности за бежанските деца с различен национален, етнически, религиозен и културен произход. Интеграцията на бежанските деца поставя под въпрос според авторката и води до необходимост от преоценка на педагогическите практики и институционалните структури в гръцката образователна система, от една страна, а от друга страна обуславя необходимостта от обществен ангажимент за межкултурен диалог, приобщаване и културно многообразие. По този начин дисертацията се очертава като актуална и приносна в различни парадигми – както практико-приложни, така и научно-теоретични. Изключително позитивно следва да се оцени факта, че спомената необходимост от промени се разглежда от Хрисула-Мария Граммену едновременно като предизвикателство, но и като възможност, представлявайки по този начин предварителна заявка за реализиране на конкретни научни приноси.

Обща информация за дисертационния труд

Дисертационният труд на Хрисула-Мария Граммену на тема „Бежанци и бежански вълни в образователната система на Република Гърция: исторически етапи, същност и характеристика“ се състои от увод, три глави, дискусия, заключение, препоръки, библиографска справка с използваните литературни източници и приложение. В приложението в съответствие с най-новите научни норми за прозрачност и повторна употреба са включени: въпросника за количествено изследване с учители, въпросниците за дълбочинни интервюта с учители и с родители и проведените и свалени 10 интервюта с родители. Дисертационният труд е в общ обем от 251 страници, в това число основен текст от 178 страници с включени 54 таблици и 64 фигури. Цитираната литература обхваща 183 заглавия, релевантни на темата на дисертационния труд. Публикациите в тематичната област на дисертацията са 4, всичките в международни научни списания, като една от тях е в съавторство.

Приложеният автореферат от 44 страници отговаря на съдържанието на дисертацията и на формалните изисквания за структурирането му. В него точно и ясно са представени структурата и съдържанието на дисертационния труд, изведени са основните реализирани приноси и са представени публикациите по темата на докторантурата. Представените четири публикации по темата на дисертацията покриват напълно и дори превишават минималните национални изисквания по чл. 2б, ал. 2 и 3 на ЗРАСРБ и чл. 24 на Правилника за прилагане на ЗРАСРБ за присъждане на научната и образователна степен „доктор“.

Текстът на дисертационния труд е преминал проверка със системата за антиплагиатство Турнитин и представлява авторски текст. Приложените публикации също са авторски текстове и няма данни за плагиатство.

Оценка на дисертационния труд

Дисертационният труд е структуриран в съдържателно отношение в три глави, между които има логическа последователност и надграждане, доколкото първата глава е теоретична и задава теоретичната рамка на изследването, втората глава е методологическа и представя методологията на проведените емпирични изследвания, а третата глава представлява анализ на събраните емпирични данни. Допълнително дисертационният труд включва още два параграфа – Дискусия и Препоръки, първият от които представлява анализ и съпоставка на емпиричните данни от проведените количествени и качествени изследвания с учители и родители с цел обосноваване на интеграцията на бежанските деца в училище като резултат от преплитането и взаимодействието на възприятията и нагласите на учителите и родителите и верифицира първоначално издигнатите хипотези, а вторият представлява формулиране на препоръки за конкретни политики в областта на подкрепата на учителите и училищата, работещи с бежански деца.

В **Увода** на дисертационния труд е очертан основният изследователски проблем и е подчертана неговата значимост за гръцката образователна система, формулирани са основната цел и задачите, дефинирани са основните хипотези, които подлежат на проверка и доказване. Представена е също така изследователската методология, включваща съчетаването на качествени и количествени методи и е обоснован интердисциплинарния подход, приложен към анализа на изследвания

проблем, съчетаващ подходите на социологията, педагогиката и политическите науки. Като специално достойнство на работата следва да се отбележи ясното и детайлно формулиране на ограниченията на проведените изследвания, което говори за адекватност на авторската рефлексия и е гаранция за достоверност на направените изводи. Представена е и структурата на дисертацията и е изложено накратко съдържанието на всяка от главите и на параграфите Дискусия и Препоръки. Може да се обобщи, че съдържанието на Увода отговаря на изискванията за структуриране на увод на дисертационен труд.

В **Първата глава** на дисертацията тръгвайки от дефиницията на основополагащото понятие „бежанец“ и неговото разграничение от понятието „имигрант“, минавайки през интерпретацията на бежанците като билингви, мястото на децата бежанци в гръцката и европейската образователни системи и различните образователни модели за интегриране на ученици с бежански произход в образователната система като: асимилационен, интеграционен, мултикултурен, антирасистки и интеркултурен, Хрисула-Мария Граммену достига до формулиране на основните проблеми и предизвикателства пред интеграцията на децата бежанци в гръцката образователна система и по този начин до обосноваване на основния изследователски въпрос на своя дисертационен труд. Така напълно логично последователно тя аргументира необходимостта от изследване на подходите и предизвикателствата пред интеграцията на учениците с бежански произход в гръцката образователна система като път за преодоляване на социалната им изолация и изключване.

Втората глава се фокусира върху методологията на проведените емпирични изследвания. Тук центърът са проведените изследвания с учители. Специфика на разработената методология е съчетаването на количествени и качествени методи, като качествените методи са използвани за допълнение на резултатите от количественото изследване и навлизане в по-голяма дълбочина при обяснение на нагласите към учениците бежанци в гръцката образователна система. По този начин съчетаването на двата метода позволява изграждането на една по-цялостна картина на отношението към учениците бежанци. Много детайлно са представени целта и задачите на изследването, изследователските въпроси и хипотези, разработеният изследователски инструментариум – въпросници за структурирано интервю и за

дълбочинно интервю. Количественото изследване е проведено с 330 учители, като въпросникът е разпространен онлайн по метода на „снежната топка“, което позволява разширяване на обхвата на изследването и включването на учители от цяла Гърция. Същевременно авторката се е опитала да осигури определено представителство на преподавателите по пол, възраст, притежавано образование, натупан професионален опит, тип училище, в което работят и географски регион на страната, в който преподават. Така, въпреки че самата тя отбелязва, че поради начина на провеждане на изследването и начина на формиране на извадката, събраните данни не са представителни, извеждането на корелациите по социо-демографски признаци позволява да бъдат представени доминиращи нагласи и да бъдат изведени ключови взаимовръзки. Като принос на тази глава от дисертацията може да се посочи и приложената модификация на използваните Ликертови скали в съответствие с особеностите на националния образователен контекст.

Последната **Трета глава** на дисертацията представя резултатите от проведените емпирични изследвания. Прави впечатление установеното като цяло позитивно отношение на гръцките учители към учениците бежанци. За сметка на това оценката на получената от учителите подготовка за работа с ученици бежанци е амбивалентна, а езиковата бариера се оказва основното предизвикателство пред успешната комуникация между учители и ученици бежанци. В същото време учителите имат силно позитивно мнение за подкрепата, оказвана от гръцката образователна система на учениците бежанци. Тук следва да бъде високо оценен изключително детайлният корелационен анализ на връзките и зависимостите между отделните изследвани променливи осъществен в дисертационния труд, включително с използване на ANOVA и post hoc LSD тест. Количественият анализ на данните от проведените изследвания сред гръцки учители се допълва много успешно от резултатите от проведените интервюта с родители, които подчертават необходимостта от активно партньорство между училището и родителите и постигането на многостепенна система на подкрепа на бежанските деца от страна на образователната система, интегрираща социално-емоционално обучение, психосоциални грижи, обучение, съобразено с травмата, интеркултурна педагогика, многостепенни класни стаи, сътрудничество с преводачи и културни медиатори и др. Съчетаването на двата типа анализи и резултати позволява постигане на един в

голяма степен цялостен поглед върху изследвания феномен, като обвързва мненията и нагласите на две от основните страни в образователния процес – учители и родители.

Параграфът **Дискусия** е посветен на проверка на първоначално издигнатите хипотези и на утвърждаване на разбирането, че интеграцията на учениците бежанци в гръцката образователна система е резултат на сложно взаимодействие между възприятията, нагласите и капацитета както на учителите, така и на родителите. Получените резултати позволяват на авторката да потвърди издигнатите в началото хипотези, което е индиректно свидетелство за нейния академичен капацитет и наличието на високо ниво на подготовка в изследваната област. Същевременно те ѝ позволяват да развие разбирането за интеграцията на бежанските деца в образователната система като взаимозависима екосистема, включваща четири основни конструкта: нагласи към учениците бежанци; предварително обучение и подготвеност на учителите; основни предизвикателства в образователния процес; и системна подкрепа на бежанците ученици от страна на образователната система.

Последният параграф **Препоръки** съдържа конкретни препоръки за политики в областта на интеграцията на бежанските деца в гръцката образователна система и подготовката на гръцките учители за обучението на тези деца, което изразява практико-приложната ценност на дисертацията и всъщност представлява един от основните приноси на дисертационния труд. Основните препоръки, които авторката предлага, са фокусирани върху това, че инвестициите в приобщаването трябва да бъдат многопластови – насочени към предварително образование и подготовка на учителите за работа с ученици бежанци, непрекъснато професионално развитие, адекватност на инфраструктурата и механизми за участие на родителите.

Научни приноси и значимост на разработката

Бих искала да акцентирам върху най-важните по мое мнение приносни моменти в дисертационния труд.

На първо място, ценността на дисертационния труд и неговия приносен характер се определя от факта, че това е, както отбелязва и самата авторка, първото за Гърция цялостно систематично изследване върху мястото на учениците бежанци в

гръцката образователната система, запълвайки една значителна празнина в националните изследвания.

На второ място бих отбелязала един много важен извод, до който достига авторката, който е с приносен характер. Става дума за установената от нея зависимост, че преподаватели с ограничен межкултурен опит проявяват повече скептицизъм и заявяват по-негативни нагласи относно възможностите за интеграция на ученици бежанци, докато преподаватели с вече натрупан такъв опит демонстрират по-високи нива на емпатия и по-позитивни нагласи. С други думи контактът, познанието за другия обръща нагласите и в стандартния случай води до тяхното позитивиране. Това обуславя основния извод в дисертацията, че приобщаването е непосредствено зависимо от прекия опит, културния капитал и институционалния климат.

Не може да бъде пропуснат и практико-приложният принос на съдържащите се в дисертационния труд препоръки за политики в областта на интеграцията на бежанските деца в гръцката образователна система и особено акцента върху това, че училището трябва винаги да работи съвместно с родителите, ако иска да постигне успех в приобщаването на бежанските деца.

Заклучение

Дисертационният труд на Хрисула-Мария Атанасиос Граммену е самостоятелно научно изследване с високи академични качества, които напълно покриват поставените от закона изисквания за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. Това ми дава основание да изразя своето категорично убеждение, че предложеният за защита дисертационен труд „Бежанци и бежански вълни в образователната система на Република Гърция: исторически етапи, същност и характеристика“ с автор Хрисула-Мария Граммену **отговаря на всички изисквания за присъждане на образователната и научна степен „доктор“** по докторска програма „Социология“ в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, поради което ще гласувам тази научно-образователна степен да ѝ бъде присъдена.

София, 15 април 2026 г.

проф. дсн Албена Накова-Манолова

REVIEW

by Prof. DSc Albena Nakova-Manolova

for the dissertation thesis

of

Chrysoula-Maria Athanasios Grammenou

on the topic

"Refugees and refugee waves in the education system in the Republic of Greece: historical stages, nature and characteristics"

for acquiring the educational and scientific degree "Doctor" in the professional field

3.1. Sociology Anthropology and Cultural Sciences (Sociology), field of higher

education 3. Social, economic, and legal sciences

Supervisor:

Prof. DSc. Valentina Milenkova

Relevance of the dissertation

The refugee issue has been a constant presence in recent years, both on the political agenda and in academic discourse, and political events of the past months and years indicate that the significance of the refugee problem will not only fail to diminish but will, in fact, intensify. For a country like Greece, this is a matter of paramount importance, given its location on the Mediterranean refugee route. All of this underscores the relevance and practical significance of the dissertation proposed by Chrysoula-Maria Grammenou. The practical relevance of the dissertation is further enhanced by the fact that the topic of refugees and refugee waves in Greece is interpreted through the lens of the educational system and the school as one of the fundamental systems of society, where the integration of people of different ethnic origins and cultural backgrounds takes place and social identity is formed. Linking the topic of refugees with that of educational integration is exceptionally productive both theoretically and in practical terms, especially since, as the author herself emphasizes, historically Greece has experienced several waves of refugees, which have

redefined the demographic and cultural composition of its population and, at the same time, have highlighted as a major challenge in the process of demographic change the achievement of social integration and the provision of equal educational opportunities for refugee children of diverse national, ethnic, religious, and cultural backgrounds. According to the author, the integration of refugee children raises questions and necessitates a reassessment of pedagogical practices and institutional structures within the Greek educational system, on the one hand, while on the other hand it underscores the need for public engagement in intercultural dialogue, inclusion, and cultural diversity. In this way, the dissertation emerges as topical and contributory across various paradigms—both practical-applied and scientific-theoretical. It should be viewed extremely positively that Chrysoula-Maria Grammenou regards the aforementioned need for change both as a challenge and as an opportunity, thereby laying the groundwork for the realization of concrete scientific contributions.

General information about the dissertation

The dissertation of Chrysoula-Maria Grammenou on the topic “Refugees and refugee waves in the educational system in the Republic of Greece: historical stages, nature and characteristics” consists of an introduction, three chapters, a discussion, a conclusion, recommendations, a bibliography of the sources used, and an appendix. The appendix, in accordance with the latest scientific standards for transparency and reusability, includes: the questionnaire for the quantitative study with teachers, the questionnaires for in-depth interviews with teachers and parents, and the 10 interviews with parents that were conducted and transcribed. The dissertation has a total of 251 pages, including 178 pages of main text with 54 tables and 64 figures. The cited literature comprises 183 titles relevant to the thesis topic. There are 4 publications in the thesis’s subject area, all in international scientific journals, one of which is co-authored.

The attached 44-page Abstract accurately reflects the content of the dissertation and meets the formal requirements for its structure. It clearly and precisely outlines the structure and content of the dissertation, highlights the main contributions made, and lists the publications related to the topic of doctoral research. The publications on the topic of the dissertation, 4 in total, fully meet and even exceed the minimum national requirements under Article 2b, paragraphs 2 and 3 of the Law for the Development of Academic Staff of the

Republic of Bulgaria and Article 24 of the Regulations for its implementation for the award of the scientific and educational degree "Doctor".

The dissertation has been checked using the Turnitin anti-plagiarism system and is an original text. The attached publications are also original works, and there is no evidence of plagiarism.

Evaluation of the dissertation

The dissertation is structured into three chapters, which follow a logical sequence and build upon one another: the first chapter is theoretical and establishes the theoretical framework of the study; the second chapter is methodological and presents the methodology of the empirical research conducted; and the third chapter presents an analysis of the collected empirical data. Additionally, the dissertation includes two further sections—Discussion and Recommendations, the first of which analyzes and compares the empirical data from the quantitative and qualitative surveys conducted with teachers and parents to substantiate the integration of refugee children in school as a result of the intertwining and interaction of teachers' and parents' perceptions and attitudes, and verifies the initially proposed hypotheses, while the second part formulates recommendations for specific policies in the area of support for teachers and schools working with refugee children.

The **Introduction** to the dissertation outlines the main research problem and highlights its significance for the Greek educational system; it formulates the main objective and tasks and defines the main hypotheses to be tested and proven. The research methodology is also presented, involving a combination of qualitative and quantitative methods, and the interdisciplinary approach applied to the analysis of the research problem—combining the approaches of sociology, pedagogy, and political science—is justified. A particular strength of the work is the clear and detailed formulation of the limitations of the research conducted, which speaks to the adequacy of the author's reflection and serves as a guarantee of the reliability of the conclusions drawn. The structure of the dissertation is also presented, and the content of each chapter, as well as the Discussion and Recommendations sections, is briefly outlined. In summary, the content of the Introduction meets the requirements for the structure of a dissertation introduction.

In the **First Chapter** of the dissertation, beginning with the definition of the fundamental concept of "refugee" and its distinction from the concept of "immigrant," and

proceeding through the interpretation of refugees as bilinguals, the place of refugee children in the Greek and European educational systems, and the various educational models for integrating students of refugee origin into the educational system—such as assimilation, integration, multicultural education, anti-racist education, and intercultural education—Chrysoula-Maria Grammenou identifies the main problems and challenges facing the integration of refugee children into the Greek educational system and thereby establishes the central research question of her dissertation. Thus, she logically and consistently argues for the need to examine the approaches and challenges to the integration of students of refugee origin into the Greek educational system as a means of overcoming their social isolation and exclusion.

The **Second Chapter** focuses on the methodology of the empirical surveys conducted. Here, the focus is on the surveys conducted with teachers. A distinctive feature of the methodology developed is the combination of quantitative and qualitative methods, with the qualitative methods used to supplement the results of the quantitative survey and to provide a more in-depth explanation of attitudes toward refugee students in the Greek education system. In this way, the combination of the two methods allows for the construction of a more comprehensive picture of attitudes toward refugee students. The study's objectives and tasks, research questions and hypotheses, and the developed research instruments—questionnaires for structured and in-depth interviews—are presented in detail. The quantitative survey was conducted with 330 teachers; the questionnaire was distributed online using the “snowball” method, which allowed for expanding the scope of the study and including teachers from all over Greece. At the same time, the author attempted to ensure a certain level of representation among teachers based on gender, age, educational background, professional experience, type of school where they work, and the geographic region of the country where they teach. Thus, although she herself notes that due to the research methodology and the way the sample was formed, the collected data are not representative, the identification of correlations based on socio-demographic characteristics allows for the presentation of dominant attitudes and the identification of key interrelationships. A contribution of this chapter of the dissertation is the modification of the Likert scales used, adapted to the specific characteristics of the national educational context.

The final **Third Chapter** of the dissertation presents the results of the empirical surveys. What is impressive is the generally positive attitude of Greek teachers toward refugee students. In contrast, teachers' assessment of the training they received for working with refugee students is ambivalent, and the language barrier emerges as the main challenge to successful communication between teachers and refugee students. At the same time, teachers hold a strongly positive view of the support provided by the Greek educational system to refugee students. Here, the exceptionally detailed correlation analysis of the relationships and dependencies between the individual variables examined in the dissertation, including the use of ANOVA and the post hoc LSD test, deserves high appreciation. The quantitative analysis of data from surveys conducted among Greek teachers is effectively complemented by the results of interviews with parents, which highlight the need for active partnership between schools and parents and the establishment of a multi-level support system for refugee children within the education system, integrating social-emotional learning, psychosocial care, trauma-informed education, intercultural pedagogy, multi-level classrooms, collaboration with translators and cultural mediators, etc. Combining these two types of analyses and results allows for a largely comprehensive view of the phenomenon under study, linking the opinions and attitudes of two of the key actors in the educational process—teachers and parents.

The "**Discussion**" section is devoted to testing the initial hypotheses and confirming the understanding that the integration of refugee students into the Greek educational system is the result of a complex interplay between the perceptions, attitudes, and capacities of both teachers and parents. The results obtained allow the author to confirm the hypotheses put forward at the outset, which is indirect evidence of her academic competence and a high level of expertise in the field of study. At the same time, they allow her to develop an understanding of the integration of refugee children into the educational system as an interdependent ecosystem comprising four main constructs: attitudes toward refugee students; prior training and preparedness of teachers; key challenges in the educational process; and systemic support for refugee students provided by the education system.

The final section, "**Recommendations**," contains specific policy recommendations regarding the integration of refugee children into the Greek education system and the training of Greek teachers to educate these children, which highlights the practical value of the dissertation and, in fact, represents one of its main contributions. The main

recommendations proposed by the author emphasize that investments in inclusion must be multifaceted focused on preliminary education and training for teachers working with refugee students, continuous professional development, adequate infrastructure, and mechanisms for parental involvement.

Scientific contributions and significance of the work

I would like to highlight what I consider to be the most significant contributions of the dissertation.

First, the value of the dissertation and its contribution lie in the fact that, as the author herself notes, it is the first comprehensive, systematic study in Greece on the place of refugee students in the Greek education system, filling a significant gap in national research.

Secondly, I would like to highlight a very important conclusion reached by the author, which is of significant value. This concerns the correlation she identified: teachers with limited intercultural experience tend to be more skeptical and express more negative attitudes regarding the prospects for integrating refugee students, while teachers with prior experience demonstrate higher levels of empathy and more positive attitudes. In other words, contact and knowledge of the other transform attitudes and, in the standard case, lead to their becoming more positive. This underpins the main conclusion of the dissertation: that inclusion is directly dependent on direct experience, cultural capital, and the institutional climate.

We must also mention the practical value of the policy recommendations in the dissertation on the integration of refugee children into the Greek education system, and in particular the emphasis on the fact that schools must always work in partnership with parents if they wish to succeed in integrating refugee children.

Conclusion

Chrysoula-Maria Grammenou's dissertation is an independent scientific study with high academic qualities that fully meet and even exceed the requirements set by law for acquiring the educational and scientific degree of "doctor". Everything said so far gives me reason to express my firm conviction that the proposed dissertation "Refugees and refugee waves in the educational system in the Republic of Greece: historical stages, nature and characteristics" by Chrysoula-Maria Grammenou meets all the requirements for awarding

the educational and scientific degree of "Doctor" in the doctoral program "Sociology" in the professional field 3.1. Sociology, Anthropology, and Cultural Studies, and I will therefore vote in favor of awarding her this scientific and educational degree.

Sofia, 15 April 2026

Prof. DSc Albena Nakova-Manolova